

Історія

УДК 930.2:[94(477.43-21Кам'янець-Подільський)"1942/1943":314.15.045

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.17112866>

Джерела з історії депортації сільського населення Кам'янець-Подільської області до гітлерівської Німеччини у 1942–1943 рр.

Комарніцький Олександр Борисович,

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м.
Кам'янець-Подільський, Україна, <https://orcid.org/0000-0003-3021-6550>

Долинна Анна Сергіївна,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії і
міжнародних відносин, Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-0559-1087>

Мурашова Ольга Петрівна,

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії
і міжнародних відносин, Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-1618-8381>

Прийнято: 23.08.2025 | Опубліковано: 31.08.2025

***Анотація.** Мета статті – на основі архівних джерел, які містяться у фондах Державного архіву Хмельницької області, а також матеріалів тогочасної преси на прикладі Кам'янець-Подільської області висвітлити*

історію депортації сільського населення Кам'янець-Подільської області до нацистської Німеччини у 1942-1943 рр. Дослідження ґрунтується на принципах історизму, наукової об'єктивності, системного та комплексного підходів. У процесі роботи використано проблемно-хронологічний, описовий, евристично-пошуковий методи. У висновках зазначено, що завдяки архівним джерелам та матеріалам періодичної преси авторам вдалося прослідкувати два основні етапи депортацій сільського населення Кам'янець-Подільської області для примусової праці в Німеччині. Перший етап охоплює січень-березень 1942 р., коли виїзд радянських громадян до Третього Рейху був добровільним. Нацистська пропаганда активно обіцяла «остарбайтерам» безоплатне житло, харчування та працевлаштування за спеціальністю. Членам родин, рідні яких виїхали до Німеччини, виплачувалася відповідна допомога. Навесні 1942 р. вивезення людей набуло примусового характеру. Німецькі гебітскомісари з притаманною їм педантичністю встановлювали чіткі квоти на депортацію населення. Відправлялася у Німеччину здорова та працездатна робоча сила віком від 16 до 45 років. Регламентувалося, що ніхто не мав права відмовлятися від поїздки через сімейні, соціальні та інші причини. Документи, видані у 1943 р., були більш жорсткіші і не містили інформації ні про добровільність виїзду до Німеччини, ні про обмеження, пов'язані зі станом здоров'я. Частина сімей, члени яких перебували у Німеччині, отримували грошову допомогу. На відміну від початку 1942 року, коли грошові компенсації отримували всі сім'ї, у 1943 р. такі допомоги надавали вибірково. Становище подолян, які прибули до німецької держави, було надзвичайно складним: вони стикалися з дискримінацією, змушені були працювати в жорстоких умовах, отримували мізерну оплату, а їхнє життя постійно перебувало під загрозою. Після завершення війни багатьох із них примусово повернули до Радянського Союзу, де їх нерідко переслідували й звинувачували у зраді.

Ключові слова: українське село, депортації, «остарбайтери», нацистський окупаційний режим, Кам'янець-Подільська область, сільське господарство.

**Sources on the History of the Deportation of the Rural Population of
Kamianets-Podilskyi Region to Nazi Germany in 1942–1943**

Oleksandr Komarnitskyi,

Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of
History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University,
Kamianets-Podilskyi, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-3021-6550>

Anna Dolynna,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of
the Department of World History and International Relations, Mykhailo
Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University, Vinnytsia, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-0559-1087>

Olha Murashova,

Candidate of historical sciences, Senior Lecturer of the Department of World
History and International Relations, Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State
Pedagogical University, Vinnytsia, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-1618-8381>

Abstract. *The purpose of the article is, based on available sources and using the example of the Kamianets-Podilskyi region, to highlight the history of the deportation of the rural population of Kamianets-Podilskyi to Nazi Germany in 1942–1943. The study is grounded on the principles of historicism, scholarly*

objectivity, and a systemic and comprehensive approach. Problem-chronological, descriptive, and heuristic methods were applied in the research process. The conclusions emphasize that, thanks to archival sources preserved in the collections of the State Archive of Khmelnytskyi Region, as well as materials from contemporary press, the authors were able to trace two main stages of the deportation of the rural population of Kamianets-Podilskyi region for forced labor in Germany. The first stage, covering January–March 1942, was characterized by the voluntary departure of Soviet citizens to the Third Reich. Nazi propaganda actively promised Ostarbeiters free housing, food, and employment according to their professional qualifications. Families of those who left for Germany received financial support. However, by spring 1942, deportations became compulsory. German Gebietskommissars, with their characteristic pedantry, set strict quotas for the deportation of the population. Healthy and able-bodied laborers aged 16 to 45 were sent to Germany. Regulations stipulated that no one could refuse to depart due to family, social, or other reasons. Documents issued in 1943 were much harsher and no longer mentioned voluntariness or health-related exemptions. Some families whose members were in Germany still received financial assistance, but unlike in early 1942, when such aid was universal, by 1943 it was provided selectively. The conditions of Podillia residents in Germany were extremely harsh: they faced discrimination, were forced to work under brutal conditions, received meager wages, and their lives were constantly at risk. After the war, many were forcibly repatriated to the Soviet Union, where they were often persecuted and accused of treason.

Keywords: *Ukrainian village, deportations, Ostarbeiters, Nazi occupation regime, Kamianets-Podilskyi region, agriculture.*

Постановка проблеми. Період Другої світової війни відзначався масштабними переміщеннями не лише військових, але й цивільних осіб. До останніх належали східні робітники, або «остарбайтери» – здебільшого молоді

люди з окупованих територій СРСР, яких насильно вивезли на примусові роботи до гітлерівської Німеччини. Вони працювали в різних сферах німецької економіки, зокрема в промисловості, сільському та домашньому господарствах. Правовий статус «остарбайтерів» визначався дискримінаційними законами і був одним із найнижчих серед усіх категорій іноземних працівників Третього Рейху. Кампанії з набору трудівників поєднували примус і цілеспрямовану пропаганду, і організовувалися окупаційними органами. Після закінчення війни більшість «східних робітників» були примусово повернуті до Радянського Союзу, пройшовши через перевірку на благонадійність органами НКВС, відому як фільтрація, а згодом тривалий час перебували під наглядом органів державної безпеки. Варто звернути увагу і на ту обставину, що не достатньо вивченою є історія «остарбайтерів» на регіональному рівні, оскільки дослідження не завжди враховують особливості конкретних регіонів.

Більш ніж через 75 років після закінчення найбільш кровопролитної війни путінська росія розпочала повномасштабну збройну агресію проти України. Як і в роки радянсько-німецької війни суттєво активізувався процес примусового вивезення українських громадян як на тимчасово окуповані території, так і до російської федерації. Росія часто подає це як «евакуацію мирного населення», однак ці дії мають ознаки примусового переміщення та депортації українських громадян, що може розцінюватися як воєнний злочин [1]. У такому звучанні тема статті безперечно є актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема «остарбайтерів», що виникла в контексті Другої світової війни, зокрема через підступний напад гітлерівської Німеччини на СРСР і насильницьке залучення цивільного населення окупованих територій до праці в економіці Третього Рейху, залишається мало дослідженою сторінкою історії України. Це питання викликає науковий інтерес та вимагає детального осмислення історичної правди щодо долі цієї категорії населення, оскільки до цього часу вітчизняними дослідниками не було здійснено

глибокого аналізу через обмежений доступ до важливих архівних матеріалів та ідеологічні бар'єри, що панували в радянському суспільстві. Особливо це стосується регіонального аспекту цієї важливої сторінки історії українського народу. У цьому контексті перш за все варто звернути увагу на праці доктора історичних наук, професора, колишнього директора Державного архіву Вінницької області С. Гальчака, які стали першими в Україні ґрунтовними науковими дослідженням долі насильно депортованих до Німеччини жертв війни. У монографіях на основі фактичного матеріалу з Подільського регіону вчений дослідив політику та практичні заходи нацистського окупаційного режиму щодо примусової мобілізації населення, дискримінації, умов життя та каторжної праці «остарбайтерів» із Поділля у військовій промисловості й сільському господарстві Третього рейху. Також розглядається опір мешканців Поділля нацистським планам поневолення – у лавах патріотичного підпілля, радянських партизанських формувань, національно-визвольного руху та європейського Руху Опору [2; 3].

Можна виокремити також низку інших праць, у яких домінантною є регіональна складова. Серед них праці таких вчених як Т. Пастушенко [4], М. Шевченко і О. Білоус [5], присвячені «остарбайтерам» з Київщини, які були добровільно-примусово вивезені представниками нацистської окупаційної влади до гітлерівської Німеччини, з метою використання їхньої дармової робочої сили на різні економічні потреби. Праці з історії депортації цивільного населення Харківщини виконали А. Меляков [6] і Ю. Скрипниченко [7], Дніпропетровщини – М. Ковальський і В. Ченцов [8], Полтавщини – В. Коротенко [9].

Зарубіжні дослідники також виявляли інтерес до теми «остарбайтерів». Зокрема, у своїй монографії «Німецьке правління в Росії: 1941-1945. Аналіз окупаційної політики», опублікованій у 1958 р., О. Даллін розглядає питання радянських військовополонених і цивільних робітників. Водночас українські остарбайтери залишаються поза увагою автора – вони зливаються з загальною масою депортованих зі Сходу, позначених як «росіяни». Особливості проведення

«вербувальної» кампанії на території України взагалі не аналізуються [10]. У своїй монографії «Вермахт і окупація (1941-1944)» німецький дослідник Н. Мюллер, спираючись на багатий фактичний матеріал, досліджує злочинну участь вермахту в запровадженні «нового порядку» на окупованих територіях СРСР. Зокрема, автор висвітлює роль німецької армії в насильницькій депортації мирного населення для потреб військової економіки Третього рейху. На основі великої кількості архівних документів Мюллер переконливо спростовує поширену на Заході того часу думку про нібито «непричетність» збройних сил гітлерівської Німеччини до злочинів проти мирного населення України, Білорусі та інших радянських республік. Певний внесок у вивчення примусового вивезення до Німеччини та використання іноземної робочої сили зробили й інші дослідники [11]. Серед них – німецькі вчені Е. Зеєбер [12], Г. Пфальман [13], американський історик Е. Хомзе [14], а також польські науковці В. Ястржембовський [15], Х. Зургаж [16] та інші.

Науковою лакуною залишаються депортації населення Кам'янець-Подільської (сучасної Хмельницької) області, яку ми спробуємо заповнити, використавши архівні документи Державного архіву Хмельницької області, а також матеріали тогочасної преси і збірника документів і матеріалів «Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941-1944» [17, с. 214-233].

Мета статті – на основі архівних джерел, які містяться у фондах Державного архіву Хмельницької області, а також матеріалів тогочасної преси на прикладі Кам'янець-Подільської області висвітлити історію депортації сільського населення Кам'янець-Подільської області до нацистської Німеччини у 1942-1943 рр.

Виклад основного матеріалу. У 1942 р. нацистський режим розпочав депортацію населення для примусової праці в Німеччині. На території генеральної округи «Волинь-Поділля» було розгорнуто масштабну кампанію з «вербування» населення для роботи в Німеччині. Підготовча робота у цьому напрямку розпочалася на початку 1942 року. 21 лютого того року у газеті «Урядові Дунаєвецькі вісті» було опубліковано повідомлення керівника Дунаєвецької Біржі

праці Кнохе «Про набір населення на роботу до Німеччини», відповідно до якого регламентувалося, що всі особи, що були «завербовані» на роботу до Німеччини повинні до 25 лютого з'явитися на станцію Дунаївці. Там їх мали розмістити в таборах та організувати медичний огляд, після чого їх подальше транспортування проляже через Проскурів. Покидати табір суворо заборонялося. Визначалося також, що всі повинні з'явитися помитими, в чистій білизні та чистому одязі. Зазначалося, що потрібно було слідкувати за чистотою, «бо хто з'явиться брудним, буде відправленим додому», що свідчить про добровільність виїзду. Особи, що виїжджали, мали мати з собою тепле одягло, продукти на п'ять днів, ложку, посуд. Відповідальність за явку всіх зареєстрованих осіб покладалася на районного старосту [19]. У цьому ж номері газети повідомлялося, що у Дунаєвецькій біржі праці і Миньковецькій, Солобковецькій та Віньковецькій районних управах зареєстрували 1 тис. осіб, у т.ч. 300 жінок. Вік працівників, які мали різні професії, коливався від 14 до 60 років. Біржа праці підготувала на них персональні карточки та інші документи [17, с. 214]. Значною мірою, це було пов'язано з тим, що нацистська пропаганда активно обіцяла безоплатне житло, харчування та працевлаштування за спеціальністю, поширюючи відповідні листівки із закликами. Так, у номері газети «Український голос» від 29 січня 1942 р. було вміщено оголошення, у якому, зокрема, йшлося про таке: «...Велика Німеччина вирішила допомогти українському населенню. У Німеччині є праця і хліб для багатьох; житла там не зруйновані і в доброму стані. Ви працюватимете в одній з найкращих областей Німеччини – Обердонау» [20].

Членам родин, рідні яких виїхали до Німеччини, виплачувалася відповідна допомога. Підтвердженням цього є звернення районного шефа Полонного Бобрівника, і завідувача Шепетівського районного фінансового відділу Дрегала до гебітскомісара Шепетівської округи від 2 липня 1942 р. про стан виплати допомоги. Повідомлялося, що станом на 1 липня того року таку допомогу отримали 1367 осіб

на суму 239524 крб. У найближчий час виплати мали надійти ще 100 особам на суму 130066 крб [21, арк. 14].

Перший потяг із українськими працівниками вирушив до Третього Рейху у січні 1942 р. Місцева адміністрація організувала урочисті проводи для тих, хто відправлявся до Німеччини [17, с. 16].

У березні 1942 р. після видання спеціального циркуляра Альфреда Розенберга стартував масовий набір цивільної робочої сили до німецької держави. У цьому документі йшлося про необхідність відправити до Німеччини 290 тис. працівників сільського господарства [18, арк. 205-206зв.]. Після цього навесні 1942 р. вивезення людей набуло примусового характеру. Німецькі гебітскомісари з притаманною їм педантичністю встановлювали чіткі квоти на депортацію населення. Зокрема, 16 вересня 1942 р. з'явилася інструкція Кам'янець-Подільського гебітскомісаріату про порядок відправлення населення на роботу до Німеччини. Для кожного району Кам'янець-Подільського округу (гебіту) було визначено план у 600 осіб. Розподіл проводив районний шеф, який мав взяти до уваги, щоб в кожному селі залишилось на кожних 100 га загальної посівної площі та лісового господарства 32 працездатні особи і 38 працездатних осіб – на 100 га тютюнових та плодовоовочевих площ, включаючи площу із вирощенню насіння. Не депортовували висококваліфікованих спеціалістів, залізничників, трактористів та шоферів.

Відправлялася у Німеччину здорова та працездатна робоча сила віком від 16 до 45 років, насамперед неодружені. До списків депортованих заборонялося включати тих, хто хворів коростою, епілепсією, туберкульозом, венеричними хворобами та трахомою. В акті містилася пересторога для старост: ті з них, які не візьмуть до уваги вищезазначене, будуть засуджені до примусових робіт. На робочу силу складався список у трьох примірниках з поточними номерами, який подавався старостою на медичний огляд, де він повинен бути присутнім. Крім того, староста повинен кожному, хто проходив медкомісію надати талончик, в якому

комісія мала зробити відмітку: відмітка хрестиком означала, що особа здорова та для роботи в Німеччині підходить. Відмітка кружочком визначала, що вона для транспортування непридатна. Талончики забиралися у від'їжджаючих при посадці в вагон, і надсилалися до біржі праці, звідки через райшефа відправлялися до старости. Староста мав ці талончики зберігати, оскільки вони необхідні були для видачі допомоги родинам, як підтвердження, що дійсно родич трудився у Німеччині.

Регламентувалося, що ніхто не мав права відмовлятися від поїздки по сімейним, соціальним та іншим причинам. В іншому разі староста мав ознайомити таких осіб із постановою про запровадження обов'язкової праці. Якщо і після цього вони відмовляться поїхати, то через відповідну біржу праці староста подавав список цих людей для призначення їм примусової праці.

Перед від'їздом староста мав проінструктувати від'їжджаючих про таке:

«а) брати з собою українські гроші не потрібно, оскільки на них в Німеччині нічого не можна купити, також не можна ці гроші там обміняти.

б) відїзжаючі повинні взяти з собою зимову одягу, оскільки в Німеччині також буває сувора зима. Одночасно з цим необхідно ознайомити відїзжаючих, що їм за взяту собою одягу буде повернено вартість її в розмірі до 25 Райхсмарок (250 карб.), які будуть уплочені родині відїзжаючого відповідним відділом Біржі Праці після відїзду транспорту в Німеччину. Виплата буде проводитися в залежності від стану цього одягу, взуття та інш. Незалежно цього видається місячна допомога в розмірі 130 крб. родині, яка в цьому нуждається.

с) по можливості відїзжаючі повинні взяти з собою харчі на 2-3 дні. Старости зобов'язані виділити тим особам, які не мають харчів, по 1 кілограму хліба та 10-15 яєць.

д) старости повинні пояснити родинам від'їжджаючих, що вони повинні попрощатись дома і на вокзал не мають права їх проводити. Якщо все ж таки

будуть проводити, то повинен мати на увазі, що він буде разом з від'їжджаючими направлен в Німеччину».

Від'їжджаючі мали відправлятися двома транспортами. Перший транспорт відходив 25 вересня, другий – 28 вересня. Для першого транспорту передбачалося доставити людей з Кам'янця-Подільського, Кам'янець-Подільського, Орининського та Староушицького районів. Для другого транспорту виділили людей зі Смотрицького та Чемеровецького районів. Особи, прикріплені до першого транспорту мали прибути на вокзал Кам'янця-Подільського 24 вересня не пізніше 12.00 год. На вокзалі проводився медогляд. Другий транспорт для Смотрицького району подався на станцію Балин, для Чемеровецького району – на станцію Закупне. Від'їжджаючі повинні прибути на ці станції 27 вересня не пізніше 12.00 год.

Кожний староста зобов'язаний був особисто доставити своїх людей на вищезазначені місця для медогляду і повернутися до себе в село, разом з увільненими від поїздки через не проходження медкомісії, тільки після того, коли від'їжджаючі будуть розміщені по вагонах [22, арк. 62, 62зв.].

Подібні інструкції видавалися і в інших округах. Наприклад, у жовтні 1942 р. у розпорядженні Шепетівського окружного комісара про реєстрацію населення, що підлягало відправці на роботу до Німеччини, значилося таке: «До кожного районного шефа і кожного бургомістра в районі. До відома і точного виконання. Ви повинні приготувати робітників до праці в Німеччині.

Реєструвати можна тільки здорових і працездатних осіб обох полів. Не можна реєструвати: тілесно ушкоджених, інвалідів, вагітних, калік, хворих коростою. ...Особи що нижче 16-ти років, особи, котрих уже попередніше лікар узнав за нездібних і котрі мусять про це мати відповідне посвідчення. ...Матері з багатьма малими дітьми. Районові шефи і бургомістри відповідають за те, що: 1. Не являються особи, котрих як вище зазначено не можна реєструвати. 2. Бажане число осіб явиться до лікарського огляду. 3. Всі являються точно. Я сподіваюся, що

моє розпорядження виконається точно і без винятків. Передусім бургомістри мусять особисто про це подбати. Вони повинні районного шефа слухати. Хто моїх розпоряджень і міроприємств, районного шефа точно, або навіть цілковито не виконає, їх саботує, або підбурює людність може рахувати з тим, що до нього будуть встановлені найсуворіші міроприємства. Кожний бурмістр повинен до дня 1.11.1942 року скласти у районного шефа списки тих робітників, котрих він вважає за здібних до праці в Німеччині (ім'я, прізвище, дата народження, місце мешкання). Рівночасно повинен бургомістр кожному з тих людей вручити повідомлення про зобов'язання до праці в Німеччині й пояснити, що він може рахувати з найтяжчими карами (арешт, тюрма, відрядження до примусових таборів), якщо він без причини і без оправдання не явиться. Праця в Німеччині є добра, також ставлення і харчування, залишена родина отримає місячно 130 крб. Від районної управи, окрім того вона дістане найбільший приділ харчових продуктів. Тепер укладено поштові уряди, тому може та родина діставати листи від своїх рідних, котрі працюють в Німеччині. Кожний буде мати змогу переконатися як гарно в Німеччині» [17, с. 222-223].

Документи, видані у 1943 р., вже не містять інформації ні про добровільність виїзду у Німеччину, ні про обмеження, пов'язані зі станом здоров'я. Наприклад, 18 липня 1943 р. оприлюднили оголошення Дунаєвського гебітскомісара Еггерса про відповідальність старост за явку на станцію Дунаївці («лагер») всіх чоловіків 1926 року народження. Передбачалося всіх втікачів «негайно надіслати назад в лагер» [23].

26 вересня 1943 р. у газеті «Урядові Дунаєвські вісті» опублікували звернення Дунаєвського гебітскомісара Еггерса про реєстрацію жінок та дівчат у відділі праці з метою вивезення їх на роботу до Німеччини, яке розпочинаються із заклику жінкам підтримати чоловіків, які виїхали до Німеччини: «Велика частина Ваших чоловіків, батьків та братів добровільно зголосилися на працю до Німеччини, щоби цим самим приймати участь в знищенню большевизму. Завдяки

цьому пустують місця праці, котрі зараз необхідно заповнити». До праці закликалися всі жінки та дівчата від 24 до 55 років. Вони мали зареєструватися у відділі праці гебітскомісаріату, який має визначити рід їхніх занять. Визначалося, що «жінки, які ведуть значне господарство, будуть працювати тільки півдня. Жінки, які мають малих дітей – можуть їх під час праці залишати у дитсадках, або дит[ячих] яслах». Повідомлялося, що більшість здорових жінок та дівчат віком від 16 до 23 років вже знаходилися у Німеччині. Решту жіноцтва цього віку невдовзі буде депортовано до Німеччини «слідуючим транспортом». Від всіх них вимагалось, щоб вони якнайшвидше з'явилися до відділу праці. Завершувалося звернення апеляцією до свідомості сільських жінок, які мали віддячити німцям за визволення їх від більшовицької влади: «В сучасний мент, коли кожна розсудна людина примикає до замкнутого фронту проти большевизму – Українська жінка не повинна відставати. А для цього ще раз закликаю: Зголошуйтеся до праці до Німеччини у Вашого Гебітскомісара «Відділ Праці»! [24].

Частина сімей, члени яких перебували у Німеччині, отримували грошову допомогу. На відміну від попереднього року, коли грошові компенсації отримували всі сім'ї, у 1943 р. такі допомоги отримували вибірково. У березні 1943 р. вийшло розпорядження Летичівського гебітскомісара Гаммера до керівників і чиновників місцевих органів влади, у якому той зазначав, що його розпорядження від 27 лютого 1943 р. багатьма старостами та головами колгоспів було зрозуміле неправильно. Допомога в 130 крб виплачувалася лише в тому випадку, коли б члени сімей відчували у ній потребу. Визначалися критерії, за якими сім'я могла претендувати на допомогу: «1. Чоловік в Німеччині й покидає сім'ю з кількома малими дітьми. 2. В сім'ї мається декілька старих, або нетрудоспособних чоловіків. 3. Доросла дочка, або дорослий син в Німеччині, а залишені члени сім'ї не можуть самі прохарчуватися. 4. Хотя в сім'ї й є трудоспособні, але вони не можуть прохарчувати всіх членів сім'ї. Допомога не повинна вести до того, що люди, які можуть працювати перестали б працювати. Це рішення знаходиться в Біржі Праці,

яка рахується з думками старост». Гаммер зазначав, що його розпорядження спрямовувалися на те, щоб члени сім'ї мали б захист й допомогу від старост та голів колгоспів насамперед у випадках, коли мова йде про «дім, двір, наділ продуктів харчування, наділ землі» [25, арк. 36].

Окупанти та їхні пособники розгорнули справжнє полювання на людей. Усюди проводилися облави – людей хапали під час сільських свят, на вулицях, а також прямо під час роботи в полі. Щоб уникнути примусового вивезення до Німеччини, селяни удавали важкі хвороби або свідомо наражали себе на ризик зараження тифом, віспою та іншими інфекційними недугами. До тих, хто ухилявся від депортації до Німеччини, застосовували різноманітні жорстокі покарання. З вересня 1942 р. генеральний комісар «Волині-Поділля» санкціонував спалення домогосподарств та взяття заручників серед родин, які саботували примусовий набір. У Проскурівському гебіті окупанти розстріляли 177 місцевих жителів і знищили вогнем 500 будинків через відмову їхати до Німеччини [17, с. 16].

Люди побоюючись потрапити в нацистське рабство, майже не рухалися між населеними пунктами. З 1943 року полювання на «рабів» досягло свого піку. Примусова мобілізація спричинила масове виселення населення, що призвело до обезлюднення міст і сіл генеральної округи. За даними гебітскомісара Летичева, на контрольованій ним території залишалося лише 14% населення у віці від 23 до 25 років [26]. Загалом за час окупації з Кам'янець-Подільської області до Німеччини було вивезено понад 117 тисяч осіб [17, с. 16].

Обіцяний нацистською пропагандою «рай» у Третньому рейху для українців став справжнім пеклом. Більшість із них жорстоко відчували «німецьку гостинність». Робочий день оstarбайтера тривав по 12-14 годин, а за найменше порушення господарі викликали поліцію. Наприклад, Г. Ровнінську з Городоччини поліція оштрафувала на 25 марок за самовільне звернення до лікаря, а її земляка К. за коротку хвилину відпочинку побили до смерті за участю поліції, викликаной господарем. Людей тримали як рабів, продаючи і купуючи їх. Вони мешкали в

бараках, оточених колючим дротом, під постійним наглядом охоронців. Про жахливі знущання, які зазнавали подоляни на чужині, свідчать їхні листи до рідних. Виснажлива праця, голод, хвороби та катування за найменший непослух призводили до великої смертності. Наприклад, із 3227 остарбайтерів з Білогірщини в Німеччині загинуло 128 [17, с. 17].

Висновки. Завдяки архівним джерелам, які містяться у фондах Державного архіву Хмельницької області, а також матеріалам тогочасної преси, нам вдалося прослідкувати два основні етапи депортацій сільського населення Кам'янець-Подільської області для примусової праці в Німеччині. Перший етап охоплює січень-березень 1942 р., коли виїзд радянських громадян до Третього Рейху був добровільним. Нацистська пропаганда активно обіцяла «остарбайтерам» безоплатне житло, харчування та працевлаштування за спеціальністю. Членам родин, рідні яких виїхали до Німеччини, виплачувалася відповідна допомога. Навесні 1942 р. вивезення людей набуло примусового характеру. Німецькі гебітскомісари з притаманною їм педантичністю встановлювали чіткі квоти на депортацію населення. Відправлялася у Німеччину здорова та працездатна робоча сила віком від 16 до 45 років. Регламентувалося, що ніхто не мав права відмовлятися від поїздки через сімейні, соціальні та інші причини. Документи, видані у 1943 р., були більш жорсткіші і не містили інформації ні про добровільність виїзду до Німеччини, ні про обмеження, пов'язані зі станом здоров'я. Частина сімей, члени яких перебували у Німеччині, отримували грошову допомогу. На відміну від початку 1942 року, коли грошові компенсації отримували всі сім'ї, у 1943 р. такі допомоги надавали вибірково. Становище подолян, які прибули до німецької держави, було надзвичайно складним: вони стикалися з дискримінацією, змушені були працювати в жорстоких умовах, отримували мізерну оплату, а їхнє життя постійно перебувало під загрозою. Після завершення війни багатьох із них примусово повернули до Радянського Союзу, де їх нерідко переслідували й звинувачували у зраді.

Список використаних джерел:

1. Депортація громадян України на територію РФ: ознаки та контекст (квітень 2023). Аналітична записка. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/05/deport_people_web.pdf (дата звернення: 10.06.2025).
2. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля в Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. 304 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-621-137-8/966-621-137-8.pdf> (дата звернення: 12.06.2025).
3. Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942-2007 рр.). Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2009. 768 с.
4. Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. 282 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5269-1.pdf> (дата звернення: 12.06.2025).
5. Шевченко М. Ю., Білоус О. П. Остарбайтери кияни. Вербування, примусова праця, репатріація (1942-1945): на матеріалах фондозбірні Меморіалу. *Війна. Окупація. Пам'ять: примусові робітники з України в окупованій Європі*: матеріали всеукр. наук. конф., м. Київ, 27 вересня 2012 р. Київ: НВЦ «Пріоритет», 2012. С. 147–158.
6. Меляков А. В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941-1943 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2002. 205 с.
7. Скрипниченко Ю. Ф. Жінки-остарбайтери з Харківщини на примусових роботах в Третньому райху. *Молодий вчений*: наук. журн. Одеса, 2019. № 8 (72), серпень. С. 163–166. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/2290/2276> (дата звернення: 16.06.2025).
8. Ковальський М. П., Ченцов В. В. Полиновий присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові

роботи в Німеччину. *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. Київ, 1995. № 1-2. С. 60–68.

URL: http://history.org.ua/JournALL/gpu/gpu_1995_1/gpu_1995_1.pdf (дата звернення: 14.06.2025).

9. Коротенко В. Доля остарбайтерів: між лещатами двох тоталітарних режимів (за документами Державного архіву Полтавської області). *Україна в другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя великої перемоги)*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. С. 462–466.

10. Dallin A. J. *Deutsche Herrschaft in Russland 1941-1945. Eine Studie über Besatzungspolitik*. Düsseldorf: Droste Verlag, 1958. 727 s. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Deutsche_Herrschaft_in_Russland_1941_194.html?id=IQ-gAAAAMAAJ&redir_esc=y (дата звернення: 10.07.2025).

11. Мюллер Н. *Вермахт и оккупация (1941-1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории* / Пер. с нем. А. П. Артемова и др.; Под ред. А. Ф. Юденкова. Москва: Воениздат СССР, 1974. 388 с. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Вермахт_и_оккупация_194.html?id=qg19swEASAAJ&redir_esc=y (дата звернення: 10.07.2025).

12. Seeber E. *Zwangsarbeiter in der faschistischen Kriegswirtschaft. Die Deportation und Ausbeutung polnischer Bürger unter besonderer Berücksichtigung der Lage der Arbeiter aus dem sogenannten Generalgouvernement (1939-1945)*. Berlin, 1964. 312 s. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Zwangsarbeiter_in_der_faschistischen_Kri.html?id=2YfRAAAAMAAJ&redir_esc=y (дата звернення: 12.06.2025).

13. Pfahlmann H. *Fremdarbeiter und Kriegsgefangene in der deutschen Kriegswirtschaft 1939-1945*. Darmstadt: Wehr und Wissen Verlagsgesellschaft GMBH, 1968. Bd. XVI-XVII. 238 s. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Fremdarbeiter_und_Kriegsgefangene_in_der.html?id=sIs7AAAAMAAJ&redir_esc=y (дата звернення: 14.06.2025).

14. Homze Ed. L. *Foreingn Labor in Nazi Germany*. Princeton, New Jersey, 1967. 350 p. URL: <https://press.princeton.edu/books/hardcover/9780691650142/foreign-labor-in-nazi-germany?srsId=AfmBOop2I3MSLBgJwM8y6BFG6RIe6UaZauO-Yugog0gGgIJkDibgz17> (дата звернення: 10.07.2025).
15. Jastrzebowski W. *Gospodarka niemiecka w Polsce 1939-1944*. Warszawa: Czytelnik, 1946. 410 s. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Gospodarka_niemiecka_w_Polsce_1939_1944.html?id=tOwrAAAAMAAJ&redir_esc=y (дата звернення: 14.06.2025).
16. Szurgacz H. *Przymusowe zatrudnienie Polaków przez hitlerowskiego okupanta w latach 1939-1945*. Wroclaw; Warszawa; Krakow; Gdansk: Ossolmeum, 1971. 250 s. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Przymusowe_zatrudnienie_Polakow_przez_h.html?id=1kozAAAAMAAJ&redir_esc=y (дата звернення: 12.06.2025).
17. *Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941-1944. Документи і матеріали* / [упоряд.: М. П. Вавринчук, О. М. Завальнюк, П. Я. Слободянюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 576 с.
18. Списки громадян Шепетівського району, які відправляються на роботу до Німеччини й Східну Україну та заяви про звільнення від поїздки. 1942 р. *Держархів Хмельницької обл.* Ф. Р. 427. Оп. 1. Спр. 7. 256 арк.
19. Про набір населення на роботу до Німеччини. *Урядові Дунаєвецькі вісті*. 1942. 21 лютого.
20. Оголошення. *Український голос*. 1942. 29 січня.
21. Отчеты о ходе сельскохозяйственных работ по общественных хозяйствах Шепетовского округа. 5 ноября 1941 – 1 мая 1942 гг. *Державний архів Хмельницької області*. Ф. Р. 420. Оп. 1. Спр. 71. 88 арк.
22. Переписка с гебитскомиссаром и генерал-комиссаром Волыни и Подолии по разным вопросам. 1942 г. *Державний архів Хмельницької області*. Ф. Р. 434. Оп. 1. Спр. 7. 155 арк.

23. Оголошення. *Урядові Дунаєвецькі вісті*. 1943. 18 липня.
24. Оголошення. *Урядові Дунаєвецькі вісті*. 1943. 26 вересня.
25. Розпорядження та листування. 1943 р. *Державний архів Хмельницької області*. Ф. Р. 458. Оп. 1. Спр. 2. 141 арк.
26. Остарбайтер. *Подільнин*. 1943. 19 вересня.